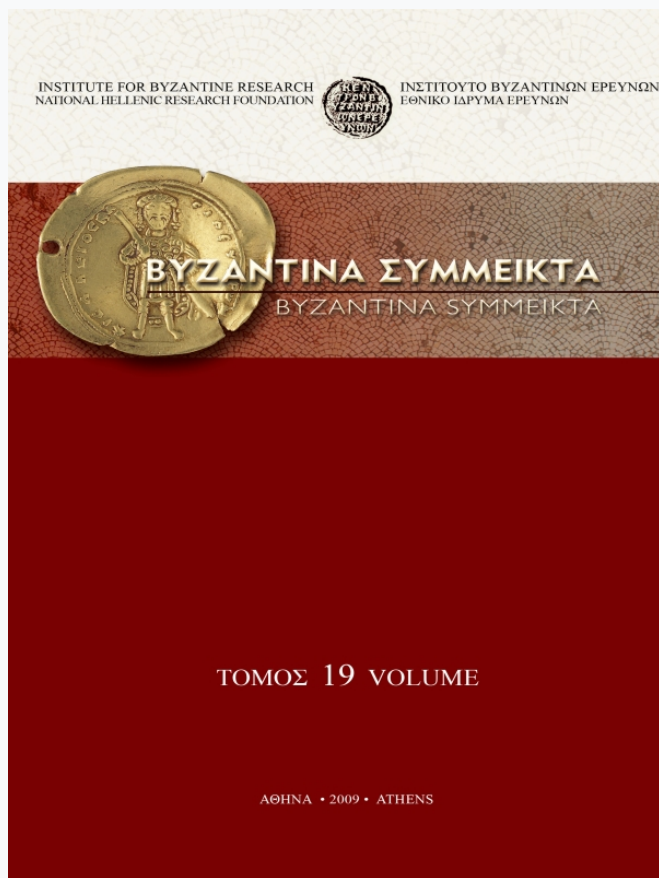

Byzantina Symmeikta

Vol 19 (2009)

BYZANTINA SYMMEIKTA 19

Βιβλιοκρισία του: W. HÖRANDNER – A. RHOBY (επιμ.), Die kulturhistorische Bedeutung byzantinischer Epigramme. Akten des Internationalen Workshop (Wien, 1.-2. Dezember 2006)

Ιωάννης ΒΑΣΣΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.989](https://doi.org/10.12681/byzsym.989)

Copyright © 2014, Ιωάννης ΒΑΣΣΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΒΑΣΣΗΣ Ι. (2010). Βιβλιοκρισία του: W. HÖRANDNER – A. RHOBY (επιμ.), Die kulturhistorische Bedeutung byzantinischer Epigramme. Akten des Internationalen Workshop (Wien, 1.-2. Dezember 2006). *Byzantina Symmeikta*, 19, 315–322. <https://doi.org/10.12681/byzsym.989>

WOLFRAM HÖRANDNER – ANDREAS RHOBY (επιμ.), *Die kulturhistorische Bedeutung byzantinischer Epigramme. Akten des internationalen Workshop (Wien, 1.-2. Dezember 2006)* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 371. Band / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XIV], Wien 2008, σελ. 128 + 66 πίν. (ISBN 978-3-7001-6495-1).

Ο τόμος αυτός συγκεντρώνει τα πεπραγμένα ενός διεθνούς workshop που οργανώθηκε στη Βιέννη τον Δεκέμβριο του 2006 και είχε ως αντικείμενο τη σημασία του βυζαντινού επιγράμματος στην ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού. Η συνάντηση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο ενός μακρόπνοου προγράμματος που έχει στόχο τη συγκέντρωση, την κριτική έκδοση σε ένα σώμα, το σχολιασμό και την ερμηνεία των χιλίων περίπου βυζαντινών επιγραμμάτων που παραδίδονται μέσω επιγραφών (σε νωπογραφίες και ψηφιδωτά, σε φορητές εικόνες και αντικείμενα μικροτεχνίας, σε πάσης φύσεως λίθους και σε μικρογραφίες χειρογράφων). Το πολύμοχθο αυτό έργο οφείλεται στην έμπνευση και το ερευνητικό πάθος του Wolfram Hörandner, ακαταπόνητου μελετητή των επιγραμμάτων και της βυζαντινής ποίησης γενικότερα. Στην προσπάθειά του αυτή πλαισιώνεται από τον Andreas Rhoby, την Anneliese Paul και τον Rudolf Stefec. Εκτός από τον παρόντα τόμο, το πρόγραμμα έχει δώσει κιόλας τους πρώτους του καρπούς¹, που, όπως θα φανεί καλύτερα μετά την ολοκλήρωσή του, θα αποδειχθούν πολύτιμοι όχι μόνο για τους μελετητές της ποίησης αλλά και για τους ιστορικούς της τέχνης και του βυζαντινού πολιτισμού γενικότερα.

1. A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken (= Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung*, hrsg. von W. HÖRANDNER – A. RHOBY – A. PAUL, Bd. 1) [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 374. Band / Veröffentlichungen zur Byzanzforschung XV], Wien 2009.

Σε μια σύντομη αλλά περιεκτική εισαγωγή ο Andreas Rhoby (σσ. 15-17: Thematische Einführung) συνοψίζει την ερευνητική δραστηριότητα των τελευταίων ετών που έδωσε ώθηση στη μελέτη των βυζαντινών επιγραμμάτων, επισημαίνοντας τα ειδολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά τους και τονίζοντας τη διαδραστική λειτουργία κειμένου και εικόνας που ανιχνεύεται στα δείγματα του είδους που προορίζονται να πλαισιώσουν εικονογραφικές παραστάσεις και άλλα έργα τέχνης.

Τα πλαστά επιγράμματα που απαντούν στα βυζαντινά ερωτικά μυθιστορήματα, τόσο στα λόγια της εποχής των Κομνηνών (Ευμάθιος Μακρεμβολίτης) όσο και στα δημώδη της πρώιμης παλαιολόγιας περιόδου (Βέλθανδρος και Λίβιστρος) εξετάζει η Carolina Cupane (σσ. 19-28: Das erfundene Epigramm: Schrift und Bild im Roman). Μέσα στο ονειρικό τοπίο, στο οποίο διαδραματίζεται συνήθως η πλοκή των παραπάνω μυθιστορημάτων, φιλοξενείται ένα πλήθος έργων τέχνης, παραστάσεις και αγάλματα αλληγορικών μορφών, όπως του Έρωτα, των Αρετών και των δώδεκα μηνών, που συνοδεύονται από έμμετρες επιγραφές με τη μορφή επιτίλων ή ειληταρίων. Τα επιγράμματα αυτά επεξηγούν την ταυτότητα των μορφών και απευθύνουν απειλές, προειδοποιήσεις και προτροπές περί του πρακτέου, ενεργοποιώντας ένα διάλογο εικόνας, γραφής και λόγου που καθορίζει την ψυχολογική κατάσταση των ηρώων και προωθεί τη δράση. Η συγγρ. συμπεραίνει ότι η αφορμή, ο σκοπός σύνθεσης και τα συμφραζόμενα μέσα στα οποία εντάσσονται τα επινοημένα αυτά επιγράμματα ουσιαστικά δεν διαφέρουν από τους όρους και τις προϋποθέσεις που διαπιστώνουμε ότι ισχύουν για τη δημιουργία των γνήσιων βυζαντινών έμμετρων επιγραφών σε έργα τέχνης.

Σε παρατηρήσεις που αφορούν την κριτική του κειμένου επιγραμμάτων που παραδίδονται από επιγραφές, δηλαδή από έναν και μοναδικό μάρτυρα, επικεντρώνεται ο Wolfram Hörandner (σσ. 29-35: Zur Textkritik inschriftlich überlieferter Epigramme), διατυπώνοντας έναν γενικότερο προβληματισμό σχετικά με το κατά πόσον και σε ποιο βαθμό είναι θεμιτή η αποκατάσταση των κειμένων αυτών. Δεν παραλείπει να υπογραμμίσει μάλιστα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η αποκατάσταση της αρχικής μορφής του κειμένου μπορεί να είναι αδύνατη ή και ανώφελη, δεδομένου ότι η πρόθεση του (άγνωστου) συγγραφέα του επιγράμματος μπορεί κάλλιστα για διάφορους λόγους να έχει παραμορφωθεί ηθελημένα ή αθέλητα, όταν το κείμενο μεταφέρθηκε στη σκληρή ύλη της επιγραφής.

Ορθά παρατηρεί ότι ιδιαίτερη προσοχή απαιτείται στις περιπτώσεις όπου η επιγραφή δεν σώζεται πλέον, αλλά το επίγραμμα μας είναι γνωστό μέσω μιας όχι πάντοτε αξιόπιστης μεταγενέστερης μεταγραφής. Ο Hörandner εξετάζει έξι επιγραφές, προτείνοντας με εικασία ορισμένες διορθώσεις στα επιγράμματα που παραδίδουν. Με τις πειστικές επεμβάσεις που προτείνει με πολλή προσοχή, αποκαθιστά τη γλωσσική και μετρική μορφή, το ύφος και το νόημα του κειμένου, χωρίς να υποστηρίζει ότι η επιγραφή θα πρέπει οπωσδήποτε να εκδοθεί με τη διορθωμένη αυτή μορφή.

Η Karin Krause (σσ. 37-53: *The Staurotheke of the Empress Maria in Venice: a Renaissance replica of a lost Byzantine Cross reliquary in the Treasury of St. Mark's*) εξετάζει διεξοδικά τη λεγόμενη σταυροθήκη της βασίλισσας Μαρίας που φυλάσσεται στο θησαυρό του Αγίου Μάρκου. Ανατρέχοντας σε αρχαιακές πηγές και αναλύοντας συστηματικά όλα τα ασυνήθιστα χαρακτηριστικά της δείχνει πειστικά ότι η σταυροθήκη αυτή αποτελεί ένα αρκετά (αλλά όχι απόλυτα) πιστό αντίγραφο μιας βυζαντινής σταυροθήκης που δεν σώζεται πλέον. Όπως υποστηρίζει, το αντίγραφο αυτό κατασκευάστηκε στα 1517 ως αναμνηστικό “monimentum” για τη θαυματουργική διάσωση όχι μόνο της πολύτιμης βυζαντινής λειψανοθήκης, αλλά και άλλων εξίσου σημαντικών βυζαντινών λειψάνων, από την πυρκαϊά που το 1230 είχε καταστρέψει ένα μεγάλο μέρος του θησαυρού. Με βάση το όνομα της βασίλισσας Μαρίας η αρχική σταυροθήκη θα πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα τέλη του 11ου (αν ταυτιστεί με τη Μαρία την Αλανή) ή στον 12ο αιώνα (αν χορηγός ήταν η Μαρία της Αντιοχείας). Το επίγραμμα που την κοσμούσε αναπαρήχθη με πολλή επιμέλεια και στο αναγεννησιακό αντίγραφο, καθώς θα πρέπει να αποτελούσε ένα σήμα εγγύησης για την ιερή προέλευση των λειψάνων από την Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τη συγγρ., το ίδιο έγινε κατά πάσα πιθανότητα και στην περίπτωση κάποιων άλλων σημαντικών λειψάνων, όπως ένα δοχείο με το αίμα του Χριστού ή η σταυροθήκη του Κωνσταντίνου πατρίκιου, που είτε σώζονται σε αντίγραφα είτε έχουν εν τω μεταξύ χαθεί.

Η Emilie van Opstall (σσ. 55-60: *Verses on paper, verses inscribed? A case study, with epigrams of John Geometres*) συζητά τέσσερα επιγράμματα του Ιωάννη Γεωμέτρη, τα οποία μας είναι γνωστά μόνο από τη χειρόγραφη παράδοση των ποιητικών του έργων, εξετάζοντας την πιθανότητα να γράφτηκαν με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως επιγραφές σε εικόνες και

άλλα έργα τέχνης, όπως ένα λαμπρά διακοσμημένο σπαθί. Την εύλογη υπόθεσή της στηρίζει σε διάφορες ενδείξεις που συχνά παραβλέπουμε: σε τοπικούς και προσωπικούς δείκτες (επιρρήματα και αντωνυμίες) που περιέχονται στο επίγραμμα και στον τίτλο του, στη συμμετρική διάταξη της δομής του, σε σαφείς αναφορές στο αντικείμενο ή στα πρόσωπα μιας εικόνας και στο συσχετισμό των ενδείξεων αυτών με άλλα επιγράμματα και σωζόμενα έργα τέχνης².

Η Anneliese Paul (σσ. 61-73: *Beobachtungen zu 'Εκφράσεις in Epigrammen auf Objekten. Lassen wir Epigramme sprechen!*) ασχολείται με τις *εκφράσεις* που περιέχονται σε θρησκευτικά κυρίως επιγράμματα που συνοδεύουν ιερά αντικείμενα και έργα τέχνης. Παρουσιάζοντας ενδεικτικά 23 επιγράμματα από ένα σύνολο περίπου 300 κεμένων αυτού του είδους διακρίνει έξι κατηγορίες εκφράσεων, εκ των οποίων δύο αναφέρονται άμεσα στην παράσταση που συνοδεύουν και στο αντικείμενο πάνω στο οποίο εγγράφονται, φυσικά χωρίς πολλές λεπτομέρειες και ενίοτε με υπαινικτικό τρόπο λόγω της δεδομένης μικρής έκτασης των επιγραμμάτων. Τέσσερα άλλα είδη εκφράσεων περιγράφουν μόνο έμμεσα το έργο τέχνης, επιστρατεύοντας ως κυριότερο υφολογικό μέσο το διάλογο είτε μεταξύ των εικονιζόμενων προσώπων είτε μεταξύ θεατή και αντικειμένου, προσθέτοντας έτσι ζωντάνια αλλά και μιαν ακουστική διάσταση που κάποτε γίνεται περισσότερο αισθητή, όταν το αντικείμενο αυτοσυστήνεται. Ενδιαφέρουσα διαπίστωση της μελέτης είναι ότι κοινό χαρακτηριστικό όλων των εκφράσεων που απαντούν στα επιγράμματα αυτά είναι η εμμονή στη θεολογική ερμηνεία του αντικειμένου, που έχει στόχο να κινητοποιήσει τον θεατή σε διαλογισμό. Θα συμπληρώναμε μάλιστα ότι συχνά, όπως έχει ήδη παρατηρήσει ο H. Maguire³, το επίγραμμα αποσκοπεί στο να υποβάλει στο θεατή ένα συγκεκριμένο τρόπο πρόσληψης μιας παράστασης, ενώ υπαγορεύει μιαν ανάλογη ανταπόκριση εκ μέρους του. Όπως προκύπτει από τη μελέτη

2. Ας σημειωθεί ότι τα επιγράμματα του Θεοδώρου Προδρομού, στα οποία παραπέμπει η συγγρ. (σ. 57, σημ. 13) αφορούν την σπάθη του Αλέξιου Κομποστέφανου, και όχι του Αλέξιου Κομνηνού.

3. H. MAGUIRE, *Image and Imagination: The Byzantine Epigram as Evidence for Viewer Response* [Canadian Institute of Balkan Studies], Toronto 1996.

της Paul, η *έκφραση* φαίνεται να είναι ένα από τα υφολογικά μέσα που συμβάλλουν ουσιαστικά στην επίτευξη αυτού του στόχου⁴.

Την αρχιτεκτονική δυναμική και τη συμβολική λειτουργία που υπόκειται στις έμμετρες επιγραφές που πλαισιώνουν ορθογώνια φορητά αντικείμενα ή παραστάσεις όπως οι μικρογραφίες χειρογράφων ανιχνεύει η Bissera Pentcheva σε μια μεστή μελέτη με τίτλο: «Räumliche und akustische Präsenz in byzantinischen Epigrammen: Der Fall der Limburger Staurothek» (σσ. 75-83). Αναλύοντας το επίγραμμα που περιβάλλει το εξωτερικό κάλυμμα της σταυροθήκης του Λίμπουργκ καθώς και αυτό που πλαισιώνει μια μικρογραφία στη Βίβλο του Λέοντα του Σακελλάριου προτείνει μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία: τα βυζαντινά επιγράμματα αυτού του είδους φαίνεται να αποτελούν το αντίστοιχο μιας αρχαίας *προέλευσης*, μιας (διχοτομημένης) πομπής εξιλασμού, η οποία οριοθετεί έναν τρισδιάστατο αρχιτεκτονικό χώρο και μετατρέπει την ορθογώνια δισδιάστατη παράσταση σε (κάτι ανάλογο με) ένα αρχαίο τέμενος που προστατεύει ένα ιερό υπερβατικό κέντρο, αυτό που αντιπροσωπεύει το αντικείμενο ή η παράσταση που πλαισιώνεται από το επίγραμμα. Ουσιώδεις και ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι παρατηρήσεις της σχετικά με τη σειρά των στίχων του επιγράμματος στο κάλυμμα της περίφημης σταυροθήκης του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, καθώς ενισχύουν τη σχετική πρόταση της E. Follieri⁵ με επιπλέον επιχειρήματα.

Η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση εννέα επιγραμμάτων του Μανουήλ Φιλή που αναφέρονται σε εικόνες ιερών προσώπων χαραγμένες σε ορεία κρύσταλλο, ίαση και σε άλλα είδη λίθων δίνει το έναυσμα στην Eftymia Pietsch-Braounou (σσ. 85-92: Manuel Philes und die übernatürliche Macht der Epigrammdichtung) να διατυπώσει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με μια πρωτότυπη, καθώς φαίνεται, σύλληψη του εν λόγω ποιητή. Στα «εκφραστικά» αυτά επιγράμματα, που κατά πάσα πιθανότητα

4. Μια παρατήρηση στη μετάφραση και ερμηνεία του επιγράμματος αρ. 10 (σ. 67): Ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής δεν παρακαλεί τη Θεοτόκο να τον θεραπεύσει από το πάθος του για το κρασί (von der Leidenschaft der Trunksucht, von seiner Trunksucht heilen), αλλά να τον λυτρώσει από τη «μέθη των παθών», από το μεθύσι στο οποίο οδηγούν τα ανθρώπινα πάθη.

5. Βλ. E. FOLLIERI, «L'ordine dei versi in alcuni epigrammi bizantini», *Byz.* 34 (1964) 447-467, σ. 450 (= E. FOLLIERI, *Byzantina et italograeca. Studi di filologia e di paleografia*, a cura di A. ACCONCIA LONGO - L. PERRIA - A. LUZZI [Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi 195], Roma 1997, σσ. 49-66, σ. 52).

προορίζονταν να πλαισιώσουν τα αντικείμενα στα οποία αναφέρονται, ο Φιλής εστιάζει στην επενέργεια της χάριτος του εικονιζόμενου προσώπου που καθιστά δυνατή την παράδοση μίξη αντιτιθέμενων στοιχείων (φωτιάς και νερού, ύλης και αιθέρα) και μετατρέπει έτσι το υλικό έργο τέχνης σε ένα πεδίο συνύπαρξης του επίγειου με το υπερβατικό. Η συγγρ. ορθά επισημαίνει ότι το επίγραμμα ενισχύει και επιτείνει τη σημασία της πνευματικής υφής της εικόνας που συνοδεύει, διεκδικώντας έτσι ένα ρόλο ισότιμο με αυτόν του υλικού αντικειμένου τη στιγμή της αισθητικής πρόσληψής του από τον θεατή.

Ο Andreas Rhoby (σσ. 93-99: Die auf Fresken und Mosaiken überlieferten byzantinischen Epigramme. Einige grundsätzliche Überlegungen), ο οποίος πρόσφατα εξέδωσε μια συλλογή 278 επιγραμμιάτων που παραδίδονται σε νωπογραφίες και ψηφιδωτά (βλ. σημ. 1), παρουσιάζει με τρόπο ευσύνοπτο την ειδολογική ποικιλία που διαπιστώνει στα κείμενα αυτά, αναλύοντας χαρακτηριστικά παραδείγματα που εντάσσονται σε 3 κατηγορίες: 1) σε επιγράμματα που συντέθηκαν για να πλαισιώσουν ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, 2) παγιωμένα επιγράμματα που χρησιμοποιήθηκαν με διάφορες αποκλίσεις σε ποικίλα αντικείμενα, και 3) επιγράμματα που αντλήθηκαν από χειρόγραφες συλλογές. Παράλληλα επιχειρεί να ανιχνεύσει τα πιθανά πρότυπα, επισημαίνει το ενίοτε τυποποιημένο λεξιλόγιο, τα μοτίβα που επανέρχονται συχνότερα, τις συνηθέστερες κατακλείδες, καθώς και τη χρονολογική κατανομή και γεωγραφική διασπορά των σωζόμενων παραστάσεων που πλαισιώνονται από τα επιγράμματα αυτού του είδους.

Ο Matthew Savage (σσ. 101-111: The Interrelationship of Text, Imagery and Architectural Space in Byzantium. The Example of the Entrance Vestibule of Žiža Monastery [Serbia]) αναλύει το εικονογραφικό πρόγραμμα της στοάς της εισόδου στο ναό της Ανάληψης της μονής της Žiža (κοντά στο Kraljevo της Σερβίας). Ο ναός θεμελιώθηκε το 1276, αλλά ανακαινίστηκε το 1310 από τον κράλη Μιλούτιν, ο οποίος υιοθέτησε ένα νέο αρχιτεκτονικό και εικονογραφικό πρόγραμμα που είναι προφανές ότι ανταποκρίνεται στη νέα λειτουργία του ναού ως πατριαρχικού και ως ναού της στέψης των Σέρβων ηγεμόνων. Στο τύμπανο της ανατολικής πλευράς της στοάς εικονογραφείται μάλιστα το στιχηρό του εσπερινού της παραμονής των Χριστουγέννων, ενώ η σκηνή διαλέγεται με έναν άλλο ύμνο που ψάλλεται στον όρθρο της ίδιας εορτής, το κείμενο του

οποίου επιστέφει την παράσταση. Στην ημικυλινδρική οροφή της εισόδου εικονογραφείται η μνημειώδης παράσταση των τεσσαράκοντα μαρτύρων που στέφονται από τον ένθρονο Χριστό. Σε μια απόπειρα ανάγνωσης του συμπλέγματος των διαφόρων παραστάσεων και του μεταξύ τους διαλόγου ο Savage επισημαίνει τη διαδραστική λειτουργία κειμένου, εικονογραφίας και αρχιτεκτονικού χώρου και παράλληλα διαπιστώνει ότι χαρακτηριστικό αυτού του προγράμματος, που σαφώς στοχεύει να μεταδώσει μηνύματα θεολογικής και πολιτικής υφής, είναι η υιοθέτηση βυζαντινών αρχιτεκτονικών και καλλιτεχνικών προτύπων που, όπως υποδεικνύει, ήταν προσφιλή στην Κωνσταντινούπολη των Παλαιολόγων.

Η μελέτη του Kurt Smolak (σσ. 113-121: *Nulli non sua forma placet* [...] *Formale Künsteleien in literarischen und nicht literarischen Epigrammen des lateinischen Mittelalters*), παρόλο που δεν εμπίπτει αυστηρά στο θεματικό αντικείμενο του τόμου, συνεισφέρει μια ευπρόσδεκτη θεώρηση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας και της λειτουργίας των επιγραμμάτων στη λογοτεχνία και την τέχνη του δυτικού Μεσαίωνα. Ενώ αρχικά στο λογοτεχνικό επίγραμμα κυριαρχεί ένας εξεζητημένος μορφολογικός μανιερισμός που μέσω σατιρικών και σκωπτικών γυμνασμάτων αποσκοπεί κυρίως στην επίδειξη φιλοσοφικής και θεολογικής παιδείας εκ μέρους των λογίων, κατά τη μεσολατινική κλασική περίοδο το είδος γνωρίζει ιδιαίτερη άνθιση: χαρακτηρίζεται από θεματική και μορφολογική ποικιλία, ενώ χρησιμοποιείται πλέον και σε επιγραφές θρησκευτικών παραστάσεων και έργων τέχνης, συχνά με τη μορφή κρυπτογραμμάτων αποτροπαϊκού χαρακτήρα, μια παράδοση που συνεχίστηκε ως τον ύστερο Μεσαίωνα. Τα επιλεγμένα δείγματα που σχολιάζει ο συγγρ. προσφέρονται για ενδιαφέρουσες συγκρίσεις με την ανάλογη χρήση και λειτουργία του επιγράμματος στις βυζαντινές επιγραφές.

Τον τόμο συμπληρώνουν ένα γενικό ευρετήριο κυρίων ονομάτων και πραγμάτων (που αν ήταν και θεματικό θα προσέφερε ουσιαστικές υπηρεσίες στον αναγνώστη) και 66 φωτογραφίες. Κάποιες τυπογραφικές αβλεψίες: σ. 21, σημ. 21 γήν· σημ. 24,1 Κάλλιμαχος· σ. 23,10 keine (αντί kein)· σ. 26,20 (der αντί oder)· σ. 26, σημ. 89,11 Roilos, Writings [wie A. 22] (αντί Roilos, Amphoteroglossia [wie A. 23])· σ. 34 (στίχ. 6 του επιγρ.) εὐλογῶν (αντί: εὐλογῶν δ')· σ. 69 Michael VIII. (αντί Michael VII.)· σ. 71, σημ. 39 τειχογραφίες (αντί τοιχ-)· σ. 82 chrysargyra (αντί chrys-).

Ο τόμος αυτός, επιβλητικός σε μέγεθος και μεστός σε περιεχόμενο, αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην ουσιαστική κατανόηση της ιδιαίτερης λειτουργίας, της χρήσης και της αισθητικής αξίας του βυζαντινού επιγράμματος, και παράλληλα μια αξιέπαινη προσπάθεια να αποκατασταθεί η σημασία του στη συνείδηση των ερευνητών, δεδομένου ότι, πλην ευάριθμων αλλά σημαντικών εξαιρέσεων, το είδος αυτό της βυζαντινής ποίησης δεν είχε προσελκύσει μέχρι πρότινος την προσοχή και κυρίως το διεπιστημονικό ενδιαφέρον στο βαθμό που του αξίζει.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ
Πανεπιστήμιο Κρήτης